

SIMPOZION STIINTIFIC ISRAELO - ROMAN

Yad Vashem, 12 - 14 ianuarie 1986

I e r u s a l i m

Dr. L E O N V O L O V I C I

INTELECTUALI ROMANI - INTELECTUALI EVREI

IN ANII DICTATURII ANTONESCIENE

Printre primele decrete antievreiești emise de "statul național legionar", proclamat la 14 septembrie 1940, se află și cele care vizează interzicerea activității intelectualilor evrei, de toate categoriile, sau limitarea ei la un cadru strict evreiesc. Anticipată prin măsurile luate de guvernul Goga - Cuza în 1938 și de dictatura regală, noua legislație are în vedere toate sferele de activitate intelectuală, educativă și cultural - artistică: universitatea și celelalte forme de învățământ, presa, toate formele de manifestare artistică și publicistică, activitatea profesională a juristilor, medicilor, inginerilor, arhitecților ș.a. Pentru a aplica cu strictețe politica de "românizare", autoritățile, prin ministerele de resort, revin frecvent, în decurs de câțiva ani, cu mereu alte dispoziții, circulare și decizii deduse din noul statut juridic al evreilor. Direcția generală a teatrelor și operelor, de pildă, la un an de la excluderea actorilor și a celorlalți oameni de teatru de pe toate scenele românești, revine cu o adresă care reamintește, amenințând cu sancțiuni severe, că "este interzis amestecul oricărui evreu, sub orice formă, la orice spectacol, de la varieteu până la teatru", "este interzisă de asemenea reprezentarea oricărei piese, reviste etc. la care a colaborat, sub orice formă, vreun evreu."¹

Intr-un comunicat al Ministerului Propagandei Naționale din 5 noiembrie 1942 se pune în vedere (ceea ce, de fapt, se hotărâse încă în august 1940) că vânzarea operelor scriitorilor evrei "este oprită cu desăvârșire în librăriile românești." Bibliotecile școlare și publice sînt obligate să le scoată din fondurile lor, pe baza unei liste de autori evrei din România, afișată în toate librăriile din țară și instituțiile culturale.² În prealabil, același minister ceruse, în stil nazist, conducerii Comunității Evreiești din București să comunice "numele adevărat" al unor scriitori evrei încă năidentificați.³

Întregul sistem juridic antievreiesc creat de administrația Antonescu constituie un capitol important în istoria legislației antisemite europene, cu

*Nu-i
nu-i
nu-i
pres
pres
pres*

diferențe sensibile față de jurisdicția analoagă din alte țări aflate în sfera de influență nazistă. Un profesor universitar de la Sorbona solicita chiar autorităților românești, în 1943, documentația necesară pentru a putea expune studenților săi "legislația română antievreiască" și "rațiunile" ei.⁴ Diferența era nu o dată în sensul unei asprini sporite, de aceea, în câteva împrejurări, W. Filderman folosește ca argument, în intervențiile sale, faptul că unele interdicții juridice impuse evreilor în România întrec în rigoare pe cele din Italia, Ungaria sau chiar Germania.⁵

Intelectualii evrei, integrați vieții sociale și politice românești, socotindu-se, pe drept, exponenți ai culturii românești și păstrând, mulți dintre ei, o destul de ambiguă relație cu obirșia lor evreiască, s-au trezit, într-un răstimp destul de scurt, excluși din mediul cultural românesc, considerați străini, dușmani, nocivi societății și culturii autohtone, expuși tuturor umilințelor și amenințărilor.

Care a fost atitudinea intelectualilor români față de politica sistematică, oficială, de prigonire a confrăților lor evrei? Dacă urmărim presa oficială a timpului întâlnim o aprobare s-ar zice deplină. Toate organizațiile intelectuale profesionale - Baroul, Sindicatul Ziaristilor, Sindicatul Artelor Frumoase, Societatea Scriitorilor Români, Asociația Generală a Docenților Universitari etc. - se precipită, sintonizați, prin adunări generale, să excludă din rândurile

*Se
conclu*

lor pe membrii evrei, iar ulterior să accepte mari sume de bani strinse de la populația evreiască, prin organisme comunitare, din ordinul lui R. Lecca, Impunătorul guvernamental pentru rezolvarea problemei evreiești în România.

Alte surse de informație - presa ilegală de stînga, jurnale și memorii, documente, multe din ele publicate recent de dr. Jean Ancel - dovedesc însă că adevărul intelectualilor români era departe de a fi unanim. Nu numai în cazul reacțiilor individuale, ci și la nivelul organismelor de breaslă, intrigă, mai întâi, unele schimbări bruște de conduită. Societatea Scriitorilor Români, de pildă, cu

aceeași componență și conducere din ziua votării excluderii colegilor evrei (4 oct. 1940) era astfel caracterizată de poetul evreu Al. Dominic, într-o scrisoare din 26 iulie 1940, deci cu numai câteva luni mai devreme: "...S.S.R.-ul a avut și are față de membrii săi evrei o atitudine ireproșabilă. Actualul ei președinte, distinsul profesor Harescu, a afirmat de curind, cind unii tineri membri au pus problema prezenței noastre în S.S.R., că la porțile Societății Scriitorilor Români încetează orice politică și a respins sugestiile antisemite. Deasemeni S.S.R.-ul s-a purtat admirabil chiar față de unii scriitori evrei cari nu sunt membri în Societate."⁶ În viața teatrală, apoi, încălcările restricțiilor rasiale erau frecvente, devreme ce Direcțiunea generală a teatrelor atrage atenția în decembrie 1941 că "presa, cit și alte organe de stat, ne semnalează adesea amestecul evreilor în conducerea, dirijarea, întocmirea, redactarea, jucarea și chiar finanțarea unor spectacole românești."⁷

Un alt comunicat, din același an, al Direcției Generale a Teatrelor recunoaște solidarizarea camenilor de teatru români cu colegii lor evrei: "Direcția Generală a fost informată - pe cale particulară - că la diverse teatre ar lucra clandestin evrei, fie ca traducători, fie chiar ca colaboratori. N-avem însă nici o posibilitate să verificăm, deoarece conducătorii teatrelor respective tăgăduiesc.

Informații de acest fel avem și noi, dar cercetările întreprinse nu le-am putut confirma și mai ales proba, de vreme ce însuși conducătorii teatrelor, români și ei, par să favorizeze pe evrei."⁸ Este bine cunoscută și "conspirația" unui grup de actori români de a monta piesa dramaturgului M. Sebastian "Steaua fără nume", în martie 1944.

Totuși impresia de aprobare, de acceptare pasivă, tacită, a discriminărilor de către categorii mai largi de intelectuali români persistă și rămâne un subiect de cercetare.

Imediat după război au apărut în presa românească mai multe comentarii pe

unora din ei cu forțele barbariei militariste. Un mare om de știință și scriitor (...) simțea nevoia să umble în pas de marș, numai la gândul exaltant al victoriilor naziste; la căderea Franței, în iulie 1940, a scos un strigăt ^{bestial} de triumf, bucurându-se că-și poate lepăda masca și jubila în voie. Mi-amintesc și de un mare creator epic, care în ziua căderii Parisului, când îi împărtășeam mîhnirea mea, a încercat să mă consoleze cu argumentul conformist că e momentul lor, al naziștilor și că trebuie « să ne acomodăm » la « noua ordine ». Romancierul, aluzivul popular, aplecat asupra maselor în suferință, aplauda ușuratec la înmăzirea perspectivă a instăpînirii puhoiului nemțesc, motorizat și, prin aceasta, irezistibil. (...) Inșiși intelectualii cari nu s-au lăsat seduși de « frumusețea » barbară a forței de distrugere au o parte de vină că nu și-au strigat în piața publică indignarea și revolta sau că nu s-au organizat în corp protestatar. S-ar fi expus în acest fel vindictei nedrepte, dar și-ar fi îndeplinit o datorie sacră."¹¹

Din perspectiva deceniilor care au trecut de atunci, explicația unor astfel de constatări, în măsura în care sînt îndreptățite, se vedește a fi mai complexă, incluzînd - cum s-a și făcut în unele privințe, de către cercetători români și străini - o analiză amănunțită a perioadei în discuție și o cercetare istorică, politică și sociologică a curentelor de idei și a spiritului public românesc. Aici putem doar schița cîteva din liniile principale ale interpretărilor, adăugînd unele elemente și mărturii inedite.

Cum se știe, "chestiunea evreiască" și, implicit, antisemitismul au o istorie și o evoluție specifică, de lungă durată și de considerabilă pondere, în viața politică și culturală românească.¹² Problema drepturilor evreilor și diverse soluții, mai radicale sau mai moderate, de îngădire a lor, se pot întîlni în programele mai tuturor partidelor politice de tendință liberală sau conservatoare. Politica antievreiască, îndeosebi din considerente naționale - economice, religioase și culturale - s-a consolidat și s-a propagat de-a lungul timpului prin

aderarea doctrinară sau numai declarativă a unor personalități de primă mărime ale culturii românești. Avem în vedere pe Vasile Alecsandri, Mihai Eminescu, B.P. Hasdeu, Vasile Conta, Nicolae Iorga, Octavian Goga. "Românizarea" economiei și a culturii - care devine politică de stat în scurta guvernare a acestuia din urmă și în anii dictaturii, își putea lua argumentele nu numai din manifestele antisemite extremiste și șomotoase ale lui A.C. Cuza și ale Gărzii de Fier, ci și, într-o măsură, și cu un spor de prestigiu, din "românizarea" pentru care a pledat, cu mare răsunet, de - a lungul citorva decenii, istoricul și omul politic Nicolae Iorga. Cu deosebirea că programul său, mai umanitar și mai tradițional, avea în vedere o preluare trentată de către românii etnici a tuturor sectoarelor de activitate, pe măsura pregătirii celor competenți să-i înlocuiască pe evrei. Și în planul culturii naționale, consideră Iorga, evreii pot constitui un pericol. Resortul doctrinei sale politice rămâne naționalismul; antisemitismul său ideologic, mai moderat spre sfârșitul vieții, era pentru el o formă de apărare a etnicității și spiritualității românești, primejduite, în viziunea lui, de elementul "străin" evreiesc. O afirmație a lui din 1933 - "Eu personal am mulți amici evrei..." (pe care o întâlnim și la Goga, de altfel) exprimă o nota specifică a multor intelectuali români care nu văd nici o contradicție între aderarea la un program politic antisemit și întreținerea unor relații amicale cu evrei.¹³

Prestigiul lui Iorga, influența sa asupra citorva generații de tineri intelectuali și asupra vieții culturale românești au fost imense. După ce beneficiase de vehementa publicisticii eminesciene, curentul antisemit în România s-a putut aureola și legitima, cu mai multă vigoare doctrinară, cu numele marelui cărturar.

O aripă extremistă din rindul discipolilor săi (dintre care se vor recruta apoi și cei care i-au urzit asasinarea) a fost, la începuturile ei, și mișcarea legionară. Ea se va îndepărta, însă, repede de poziția lui Iorga, alăturându-se mai întâi corifeului marcat al antisemitismului românesc, A.C. Cuza, pentru

a îmbrățișa apoi, fără rezerve, ideologia nazistă.

Odata cu Garda de Fier, campania antisemită, favorizată (și încurajată) de ascensiunea și expansiunea nazistă, ajunge la formele ei paroxistice, contaminând și pături considerabile de tineri intelectuali, îndeosebi studenți și elevi.¹⁴

Fascismul în România nu a fost, cum s-a afirmat deseori, nici din punct de vedere intelectual o mișcare marginală, de "imprumut". El a avut nu numai o importantă influență politică, mai ales după 1930, ci și una ideologică, spirituală, cu mare putere de atracție asupra citorva virfuri ale generației tinere de intelectuali care se afirmă după primul război mondial. Atracția exercitată are rădăcini mai profunde, care depășesc sensibil contextul politic. Fascismul oferea nu numai dictatură și persecutarea evreilor, renunțarea la libertățile individului, ci și innoire, revoluție în cultură și artă, sfidarea tehnologiei moderne, disprețul față de democrația și stabilitatea burheză.¹⁵ Pentru tinerii gânditori români fascinați de noile orizonturi, redescoperirea iraționalismului și a misticismului de nuanță creștin-ortodoxă, sentimentul jertfei (în spirit "mioritic"), ideea de regenerare morală a nației (veche de la Kogălniceanu și Bălcescu, continuată de Eminescu și Iorga), patriotismul ardent de sorginte ardeleană s-a confundat cu mișcarea legionară care vărea să răspundă integral acestor tendințe, să le exprime simplu și accesibil; să facă puntea dintre ei și vechea tradiție rurală, să stimuleze energia intelectuală a tineretului. Idolul și "martirul" lor a fost, se știe, C.Z. Codreanu. Cea ce nu au văzut (sau, uneori, nu au vrut să vadă) era faptul că "mișcarea" era caricatura, imaginea schimonosită a aspirațiilor lor intelectuale, că ea exploata numai "reziuurile", simburile politice sinistru ale curentului, folosit doar în drumul spre cucerirea, cu orice pret, a puterii, pentru "elita" sa, a "omului nou" de tip nazist. Lipsită mulți ani de doctrinari autentici, Garda de Fier și-a mărit puterea de influență intelectuală după atragerea, de partea ei, începând de prin 1933, a filosofului Nae Ionescu. Cel care fusese și până atunci "directorul nostru de conștiință" (M. Sebastian),

"învățătorul nou și al generației mele" (Mircea Eliade) va legitima, cu argumente filosofice și teologice, și antisemitismul feroce al mișcării legionare la care a aderat.¹⁶

Ideologia antisemită a Mișcării (care nu era împărțită cu aceeași convingere de toți intelectualii grupați în jurul ei, pentru unii fiind chiar o chestiune secundară, acceptată fără entuziasm) făcea din evreu prototipul negativ, sinteza tuturor obiectivelor împotriva cărora se purta lupta. Evreul simboliza democrația, liberalismul, viața parlamentară, adică sursele principale ale răului social și economic, el este străinul, intruchiparea primejdiei pentru puritatea etnică și a credinței creștine, eliminarea lui este o condiție a izbăvirii "revoluției naționale". El reprezintă, pe plan politic și filosofic, "materialismul", internaționalismul cosmopolit umanitarist, plutocrația mondială.¹⁷ După 1940, mai cu seamă, aparește în circulație un alt stereotip: evreu = bolșevic, agent sovietic. Inșusi Ion Antonescu, adeptul unui antisemitism "ponderat", ne-racist în esență¹⁸ va prelua sloganurile Gărzii de Pier vorbind despre primejdia "iudeo - bolșevismului".¹⁹

După moartea lui Nae Ionescu (1940), doctrinarii antisemitismului extremist - racist se aleg din rîndul elementelor periferice ale vieții culturale românești (ca N. Roșu, Ilie Rădulescu s.a.), publiciști lipsiți de vreun prestigiu intelectual.²⁰ Un ideolog cu mai multă reputație a fost profesorul universitar de filosofie Traian Brăileanu, ajuns ministru (legionar) al Educației naționale, cultelor și artelor. După modelul german national - socialist, el teoretizează crearea unei noi elite, care s-o înlocuiască pe cea veche "coruptă, masonizată, jidovită", "deformată spiritualiceste de idei internationale", pusă în slujba "comunității jidovești". "Elite legionară - precizează Tr. Brăileanu - trebuie să se poarte de fapt în așa fel încît din capul locului să se arate că e menită să conducă pe ceilalți."²¹

După înfrîngerea rebeliunii legionare în ianuarie 1941, campaniile de presă

impotriva evreilor nu vor scădea în intensitate, cum ne-am fi așteptat: dimpotrivă, ziarele pronasiste, dar și altele, de mare tiraj, sînt invadate de comentarii violente, caricaturi, pamflete ale unor gazetari exaltați de succesele germane de pe front, apoi de intrarea României în război alături de puterile Axei, iar, pe plan intern, stimulați de legile antisievreiești și de deportările din Basarabia și Bucovina.²² Și observatori străini aflați la București remarcă frecvența atacurilor antisemite. Un diplomat, Cloyce K. Huston, secretar al Legăției americane, alcătuieste chiar, într-un memorandum, o mică antologie pe această temă.²³ Aici, însă, ne interesează mai puțin maculatura de instigare și întreținere a urii împotriva evreilor, ci atitudinea intelectualilor de valoare, de stînga sau de dreapta, a acelor care reprezintă tendințele opiniei publice românești. Cîțiva dintre ei, nu mulți, se vor alătura campaniei amintite. O prezență constantă, model de virulență antisemită, va fi, în "Porunca vremii" și în alte publicații, I. Al. Brătescu-Voinoști, scriitor important din generația mai vîrstnică, membru al Academiei Române. Ingrozit "înaintea constatării gradului de atotputernicie la care ajunseseră evreii în țara noastră,"²⁴ Brătescu-Voinoști va fi un mare admirator al politicii antisievreiești duse de Ion Antonescu pentru infringerea "iudeo - bolsevismului."²⁵ În 1943, cînd nici un gazetar evreu nu mai avea acces la vreo publicație, Brătescu - Voinoști cade de acord cu contele maghiar Gabor Kennedy că "Dușmania actuală dintre neamul meu și al dîmitale e întreținută nu atît de români și de unguri, cit mai ales de evrei, pe mîna cărora a încăput cea mai mare parte și a presei noastre și a dumneavoastră" și că "iudeii au tot interesul să turbure pacea dintre popoarele noastre și (ca) ar jubila dacã ar reuși să distrugă armonia dintre popoarele alăturate Axei, atît de necesară triumfului sfintei cauze pentru care luptăm împreună."²⁶

În același spirit sînt și comentariile unui Vintilă Horia, tînar scriitor de talent, fascinat de pătrunderea Germaniei în Mediterană și de semnificația înalt - civilizatoare a evenimentului. Lupta Axei reprezintă pentru el "efortul

suprem al popoarelor europene de a scutura jugul incored al iudaismului pe care-l deserveau țările democratizate", iar in planul culturii, "va salva Occidentul de decadența in care l-au aruncat curentele semite de peste Ocean."²⁷

Din mediul universitar e de reținut adeziunea inflăcărată a profesorului I. Găvănescu la opera marșalului de "purificare etnică". "Tot cugetul și toată simțirea Neamului Românesc - îi scrie el lui I. Antonescu - stau alături de D-voastră, Domnule Mareșal, in această salvatoare luptă de mult dorită, și acum la timp sosită, in sfîrsit, in contra dușmanilor intrați in casa și viața ființei noastre etnice. Pe unul [e vorba de W. Wilderman], cu o zdravană lovitură masivă de vechi buzdugan românesc, l-ați pus la locul lui. Se va cuminti ? Cunoscind îndărătnicia nativă a egoismului iudaic agresiv, nu cred."²⁸

Dar optiunea lui (și a altora) era departe de a exprima "tot cugetul și toată simțirea Neamului Românesc". Cine urmărește viața spirituală și politică românească de după primul război mondial constată o impresionantă tradiție a militantismului democratic de stînga, prezent mai ales in publicistică, in viața cultural - artistică și in universități, inclusiv o tradiție a luptei impotriva fascismului și a tuturor formelor de antisemitism și discriminare etnică.²⁹

In toate antologiile pe aceasta temă intilnim numeroase nume de primă mărime și rezonanță in știinta și cultura românească. Surprinde, prin urmare, absența acestor glasuri de protest și solidaritate tocmai in momentele cele mai grele pentru populația europeană. Intr-o cuprinzătoare antologie recentă dedicată perioadei 1939 - 1945 Cumpăna cuvintului. Mărturii ale conștiinței românești in anii celui de - al doilea război mondial), regăsim nume de prestigiu ale intelectualității democratice românești (incepînd cu N. Iorga, in postura sa de antinazist consecvent, și continuînd cu: M. Sadoveanu, Geo Bogza, Zaharia Stancu, G. Calinescu, P. Neodorescu - Braniște, H.R. Paraschivescu, D. Botez, L. Rebreanu, I. Vinea, Perpessiciu, C. Radulescu - Lotru, S. Cioculescu, T. Arghezi, M. Ralea, L. Blaga, Al. Philippide, E. Lovinescu, Victor I. Popa, Vl. Streinu, T. Vianu,

*dar
nu
se a
propu
asta*

Gen Dumitrescu, Ion Pop, G. Iyotcu, G. Racovercu, Al. Lupetti, H. D. Gura, G. I. Porhon, Gelo Detectio, Iosra Jordan, B. Hueti, N. Joleocant s.a.), dar problema prezentei acestor persoane nu există.³⁰

Cauzele țecerii se cunosc și ele se pot deduce, în buna parte, din studiul lui A. Dimblea consacrat acestei perioade.³¹ Principalele tribune ale democrației, ziarele de mare tiraj "Adevărul" și "Dimineața", fuseseră suspendate încă de guvernul Goga - Goza. Generalul I. Antonescu, folosindu-se de puterile dictaturii, impunere un control sever al publicațiilor. "Noi avem o presă dirijată, într-un stat dirijat", afirmă el însuși răpăicat.³² Censura s-a îndepărit evident odată cu intrarea României în război. Dacă erau îngăduite, într-o anumită măsură, atitudini anti-germane, și ele s-au manifestat în repetate rânduri, punerea în discuție a măsurilor autohtone antievreiești era exclusă. Antisemitismul devenise o politică de stat și nu putea fi subiect de controversă, cu atât mai mult cu cât ar fi supărat pe vigilanții aliați nazisti.

Pe de alta parte, Antonescu a dus o politică specială de atragere a intelectu-
alilor de partea regimului său și mulți dintre ei, oameni de mare valoare, străini
în fond, de orientarea politică a dictatorului, au răspuns pozitiv, satisfăcuți
mai ales de decizia cu care Antonescu reprimase rebeliunea legionară și se contu-
raseră de aliații săi în exercitarea puterii. Prezența acestor intelectuali în fun-
cții importante nu înseamnă și susținerea politicii antisemite a dictaturii, și
nici ~~chiar~~ acordul cu subordonarea României intereselor și obiectivelor Germaniei.³³
De altfel și Hitler remarcase (cu drept), la o întrevedere cu Nichai Antonescu,
că "în România, foarte puțini pînă în anul trecut (1940) au sprijinit politica
externă germană cu adăziunea lor."³⁴

În fine, denigrat, aspectul moral și de conștiință al integrării intelectualilor
în "noul ordin" și acceptarea tacită a întregii sale politici, legitimându-o
și conferindu-i autoritate prin alăturarea numelor lor. Dar în ciuda principiilor

far a
stulesu
face

*Daar
Banciseem?
Oras-
turnu
de apaka*

lor, ei sint de multe ori in situatia de a fi implicați și in politica oficială antisemită. Liviu Rebreanu, de pildă, romancier exceptional, membru al Academiei Române, primește funcția de director general al teatrelor și veghează, in această calitate, cu o corectitudine desăvirșită, ca nici un evreu să nu pătrundă in vreo instituție teatrală românească.³⁵ Nimic din opera lui nu dezvalua vreo poziție sau prejudecată rasistă sau xenofobă. Dimpotrivă, in proza lui apare una din cele mai unane imagini a evroului in literatura română. Un distins estetician și universitar, D. Caracostea - "cu adevărat un om cumsecade", cum il consideră și scriitorul evreu Ury Benador³⁶ - va semna, in calitate de ministru, decretul de scoatere a profesorilor universitari evrei din învățămînt.³⁷ Astfel de comportamente sint destul de numeroase. In afara de increderea lor în politica globală, "națională" a lui Antonescu si de un fel de conformism al "rațiunilor superioare", nu există o altă justificare a participării lor la buna funcționare a mecanismului de "românizare" a vieții publice.

Cea mai impresionantă manifestare de sfidare a legislației antisemite și de solidaritate profundă, de durată, cu intelectualii evrei prigoniti o considerăm apariția in 1941 a Istoriei literaturii române scrisă de G. Călinescu, in care figureaza, ca o prezentă firească in cadrele literaturii române, și un număr mare de scriitori evrei, comentati, nu fără unele preconcepții, in viziunea personală a marelui critic. Cu unele exceptii, presa de diverse nuanțe a intim-pinat cartea cu un cor de proteste, cerind capul autorului "jidovit" (printre cei mai indignati, și I. Al. Brătescu - Voinești), cu o violență de limbaj fără pereche in istoria polemicilor culturale in publicistica românească.³⁸

Examinarea unor jurnale si insemnari zilnice ne îngăduie să intelegem mai bine evolutia si natura relatiilor dintre intelectualii români si evrei intre anii 1940 - 1944. Avem in vedere acum numai trei jurnale ale unor intelectuali evrei, cu un caracter in buna parte inedit: jurnalul lui M. Sebastian (fragmente au aparut in diverse publicații românești), cel al lui Emil Dorian (publicat

scum activează mai întâi în Italia, în literatura engleză) și cel al ziaristului și debutantului, cunoscut în România, 19

Domnișorul de la care încep, ca și din multe alte cărți și articole, că, spre deosebire de Barbu, unde anul regimului nazist și insistența tăierea pur-tilor, izolarea intelectualității evreiești și, în cazul cel mai bun, posibilitatea de emigrare, în România astăzi mai, contactul personal între intelectu-
alii român și evrei nu s-a menținut fără ~~un~~ ^{de jure} "sincope". Uneori e vorba de păs-
trarea unor relații de prietenie și de solidaritate efectivă în momentele grele, deșeurilor, în cazul unora, o mare integritate de conștiință; altorii, în funcție de caracteristicile individuale de caracter sau de evoluție politică, raporturile sînt mai ambigue, marcișind dubilitatea, oportunismul, micile (sau marile) lașități.

În însemnările lui P. Sebastian nu mai regăsim detasarea ironică și verba polemică din paginile publicate despre nazism sau despre violențele antisemite.

În intimitate, scriitorul notează, consternat și îndurerat, trepta-
ta "rinocerizarea" fanatizată a unor intelectuali, pînă atunci buni prieteni ai săi, faptii pînă nu demult, reveleri ai spiritului și ai democrației. El e șocat mai
ales de discrepanța dintre genul public și cel particular în comportamentul unor
colegi de generație, cei mai mulți aflați, ca și el, sub fascinația personalită-
ții lui Bas Ionescu, umindu-l fidel și în naufragiul politic și moral. De obser-
vat că Sebastian nu va trece nici peste oportunismul unor confrăți evrei, în
anșii ani, nici peste propriile lui lașități și compromisuri.

Unele prietenii rămîn netulburate de apăsarea teribilă a împrejurărilor:
Al. Bonetti, D. Ciobuleșcu, ~~V.~~ ^{V.} Mircina, Teodorescu - Branințe și alții. Dar chiar
și în cazul lor, Sebastian e nevoit să constate că a apărut, fara a fi intentiona-
tă, o separare netă între situația lor și a lui, ca evreu.

"Mă gîndeam la asta mai ales seară - scrie el în 31 mai 1940 - ascultîndu-l

pe Ion Marin Sadoveanu, care povestea impresii de la Viena, de unde se întoarce. Pentru el victoria germană nu mai face îndoială. Pretinde că naștii n-au angajat pînă acum în război decît 4% din resursele lor (...) Toate acestea mă scot din sărite, mai ales cînd sînt expuse obiectiv și în plus cu un fel de aer protector, melancolic pentru francezi: «imi pare rău de ei, dar n-am ce le face».

Nici un moment nu le trece prin cap oamenilor ăstora obiectivi că triumful german aduce sclavia, propria lor sclavie. Deosebirea este însă că în timp ce lor le aduce numai sclavia, noua ne aduce moartea. E o deosebire care schimbă în întregime felul de a privi lucrurile."

Aceeași distanțare dintre el și "ceilalți" apare după victoria lui Antonescu asupra legionarilor: "Cioculescu și Streinu, întîlniți ieri, erau foarte satisfăcuți de evenimente și fără nici o neliniște pentru desfășurarea lor ulterioară. N-aș putea spune același lucru. Am tot felul de îndoieli, de temeri. Mi se pare ca se ezită, că se dă înapoi, că se menajează formele de împăcare, de tergiversare. Dar deosebirea între Cioculescu și mine e că el judecă detașat în timp ce eu judec cu însăși viața mea, prinsă cu tot ce se întîmplă. Incep să cred că cîl puțin în marile momente de criză, detașarea nu este cea mai bună fe-reastră de la care se pot privi și înțelege lucrurile." (29 ianuarie 1941)

Tema implicării și responsabilității fiecăruia față de cele ce se petrec în jur, față de ce li se întîmplă evreilor, e frecventă în meditațiile solitare ale scriitorului. "De cite ori văd un evreu—îmi mărturisește un prieten, Vișoianu, în vara anului 1941, după pogromul de la Iasi, sunt ispitit să mă apropiu de el, să-l salut și să-i spun: «Domnule, vă rog să credeți că eu n-am nici un amestec.»

"Memorocirea e [comenteaza apoi Sebastian] că nimeni nu are nici un amestec. Toată lumea dezaprobă, toată lumea e indignată, dar nu mai puțin fiecare e o rotită în această imensă uzină antisemită care e statul român, cu birourile,

autoritățile, presa, instituțiile, legile și procedeele lui. Nu știu dacă nu trebuie să rid oînd Vivi [Vicoianu] sau Braniște mă asigură că generalul Mazari- ni sau generalul Nicolescu sunt «umiți» de ce se petrece și «revoltați». Dar dincolo de umire sau revoltă, ei și încă zece mii ca ei semnează, ratifică (...) nu numai prin tăcere sau pasivitate, dar chiar prin participare directă." (5 august 1941)

Pentru aceeași perioadă, însemnarile zilnice ale medicului și scriitorului Emil Dorian reflectă cu fidelitate starea de spirit a intelectualilor evrei, atmosfera apăsătoare de "ghetou" spiritual, măcinat de teamă și mizerii cotidie- ne, de discerții interne, orientat, totuși, spre o rezistență tacită sau exprima- tă alusiv, cu puținele mijloace accesibile încă.

Ca și M. Sebastian, Emil Dorian înregistrează modificările psihologice inter- venite în relațiile cu cei din jur, ambiguitatea - amestec de stinghereală și sentiment de culpabilitate - care se insinuează în reacțiile unor prieteni vechi.

"Prieteni mei creștini, descumpăniți - notează el - mă evită, jenați, și eu sînt jenaț de jena lor. Cînd ne întîlnim, tot ce îmi pot oferi ei e o privire compătimitoare, un suspin și o scurtă strîngere de mîna. Tăcerea lor dureroasă mă silește să vorbesc despre orice, numai nu despre chestiunile arzătoare. Sînt totuși nevoia de a ma elibera în fața lor de toate lacrimile care mă înăbu- șă, de toate nopțile nedormite și de disperarea noului exil - al cîtelea pînă acum ? - în propria mea țară și în propria mea limbă" (2 iulie 1940, p.102)

Uneori e frapat de constatarea că prieteni și simpătizanți nu receptează gravul prejudiciu moral al persecuțiilor. "Mulți dintre ei nu înteleg sentimen- tul degradării umane pe care îl trăiește acum un evreu, faptul că a devenit acum un paria în societatea românească. Ei văd reacția noastră ca o paradă de accesibilitate cu totul deplasată. Important este ceea ce îți este îngăduit să faci și nu ceea ce este interzis. Lovinescu îmi spune că

legea nouă* este liberală și echitabilă . De a-dreptul și fără nici o urmă de tulburare" (9 august 1940, p.113).

Un cunosător al spiritului autohton, Emil Dorian observă, cu pătrundere, că noul sistem politic dictatorial este cu totul străin mentalității românului și contrar structurilor sociale ale României: "În urma cu o sută de ani, România a făcut greșala de a introduce instituții apusene create acolo de revoluție, dar care nu se potriveau fizii poporului nostru și nici nivelului de dezvoltare al vremii. Acum, o sută de ani mai târziu, se repetă aceeași greșală: introducerea unui regim totalitar, ale cărui doctrină și instituții nu se potrivesc tiparului psihologic, economic și politic al românilor. Singurul lucru care se potrivește aici este antisemitismul. Dar doctrina ^{totalitară} înseamnă mai mult decât antisemitism." (9 august 1940, p.114)

Absența fanatismului, oscilația în comportamentul unor politicieni și intelectuali sînt, iarasi, sesizate în Jurnal. Este și impresia cu care rămîne Dorian după întîlnirea cu istoricul George Bratianu, lider liberal dizident, care își exprimă net dezaprobarea față de "persecuția organizată" împotriva evreilor. "Neschimbă - conchide Dorian - un liberal, un germanofil, chiar un antisemit, derind totuși să-i ajute pe evrei." (30 noiembrie 1941, p.179)

Mihai Kalesa, estetician și sociolog strălucit, om politic democrat, dar pre-
dispus spre acomodare cu deținătorii puterii, este evocat în ipostaze asemănă-
toare de M. Sebastian și E. Dorian: plin de sollicitudine, față de prietenii
evrei) în situații dificile, observator lucid și critic al noului regim, dar cu o labilitate de atitudine care-l face disponibil oricărei opțiuni. Emil Dorian îl surprinde, în decembrie 1941, într-un moment de reală criză interioară, de reflecție gravă asupra destinului țării: "Am stat de vorba despre poporul român și despre o multime de probleme la care s-ar putea găsi o soluție favorabilă

* Legea din 8 august 1940, care instituie noul "statut juridic al evreilor", variantă românească a legislației rasiste de la Nürnberg.

o ieșire fericită; el a replicat însă: «Nu e nimic de făcut. Suntem o națiune care a ucis două sute de mii de femei și copii». Apoi ne-a dat detalii despre crimele din Basarabia și Bucovina. Mi se încrâncena pielea pe mine. Grupuri de femei atropite cu gaz și incendiate. O sută de copii îngropați pînă la gît, numai cu capetele rămase afară, și împușcați.(...) Discutăm deasemenea problema evreiască, se înțelege. Ralea spunea că este la curent cu tot ce se petrece și a întrebat dacă avem vreo sugestie sau propunere" (10 decembrie 1941, p.181).

Din alte însemnări, descoperim că prietenia cu poetul Tudor Arghezi, rămas la fel de afectuos și delicat în relațiile sale în anii de zbucium, înseninează uneori meditațiile intelectualului evreu.

B. Branisteanu, care ține un jurnal numai în ultimii ani ai vieții (1943 - 1944), a fost unul din cei mai prodigiosi ziaristi din România de după 1900. A părăsit gazetaria și colaborarea la "Adevărul" numai odată cu suprimarea ziarului, adică după mai bine de patru decenii de activitate neîntreruptă.⁴⁰

Jurnalul său este cu precădere o suită de comentarii politice și sociale asupra evenimentelor în desfășurare, racordate la istoria europeană modernă și la curentele de idei dominante. Îngrijorat în primul rînd de gravitatea situației României - "România e într-un impas tragic" scrie el (p.418), urmărind zilnic presa străină și românească, Brănișteanu polemizează cu semnatarii articolelor din presa germană sau din cea pronazistă din capitală: "Porunca Vremii" și "Bukarester Tageblatt".

Interesant!
Dar era el un jurnalist?
Mai frecvent decît o făcuse în publicistica sa, Branisteanu revine mereu în jurnal asupra problemei antisemitismului, făcînd lungi incursiuni în istoria fenomenului în Europa și, cu specială atenție, în România, convins de importanța sa politică: "Două probleme mari au jucat un rol precumpnitor în luptele politice de la noi - cea agrară țărănească și problema evreiască" (31 iulie 1943, p.148)

Da?
iar?
Branisteanu insistă asupra vinovăției lui N. Iorga și Oct. Goga în răspîndirea antisemitismului în mediul tineretului intelectual și ajunge la o încheiere

o ieșire fericită; el a replicat însă: «Nu e nimic de făcut. Suntem o națiune care a ucis două sute de mii de femei și copii». Apoi ne-a dat detalii despre crimele din Basarabia și Bucovina. Mi se încrâncena pielea pe mine. Grupuri de femei stropite cu gaz și incendiate. O sută de copii îngropați pînă la gît, numai cu capetele rămase afară, și împușcați. (...) Discutăm deasemenea problema evreiască, se înțelege. Ralea spunea că este la curent cu tot ce se petrece și a întrebat dacă avem vreo sugestie sau propunere" (10 decembrie 1941, p.181).

Din alte însemnări, descoperim că prietenia cu poetul Tudor Arghezi, rămas la fel de afectuos și delicat în relațiile sale în anii de zbucium, înseninează uneori meditațiile intelectualului evreu.

B. Branisteanu, care ține un jurnal numai în ultimii ani ai vieții (1943 - 1944), a fost unul din cei mai prodigioși ziaristi din România de după 1900. A părăsit gazetaria și colaborarea la "Adevărul" numai odată cu suprimarea ziarului, adică după mai bine de patru decenii de activitate neîntreruptă.⁴⁰

Jurnalul său este cu precădere o suită de comentarii politice și sociale asupra evenimentelor în desfășurare, racordate la istoria europeană modernă și la curentele de idei dominante. Îngrijorat în primul rînd de gravitatea situației României - "România e într-un impas tragic" scrie el (p.418), urmărind zilnic presa străină și românească, Brănișteanu polemizează cu semnatarii articolelor din presa germană sau din cea pronazistă din capitală: "Porunca Vremii" și "Bakarester Tageblatt".

Mai frecvent decît o făcuse în publicistica sa, Branisteanu revine mereu în Jurnal asupra problemei antisemitismului, făcînd lungi incursiuni în istoria fenomenului în Europa și, cu specială atenție, în România, convins de importanța sa politică: "Două probleme mari au jucat un rol precusprăitor în luptele politice de la noi - aceea agrară țărănească și problema evreiască" (31 iulie 1943, p.148)

Branisteanu insistă asupra vinovăției lui N. Iorga și Oct. Goga în răpîndirea antisemitismului în mediul tineretului intelectual și ajunge la o încheiere

Interesant!
Dar nu
el este
pătat
de
la
1943

Brănișteanu
deprimantă, explicabilă prin împrejurările în care a fost formulată: "Antisemi-
tismul a fost în mai toate țările, dar o atitudine de mare îndepindere cum a avut la noi,
în cercurile noastre intelectuale, care mai toate erau și politice, n-a avut
nicăieri în alta parte, nici chiar în Hungia" (31 iulie 1943, p.154).

După deosebire de alți intelectuali evrei și cu toată vîrsta înaintată, Bră-
nișteanu refuza izolarea impusă de noile legiferări. Implicat o viață în frămîn-
tările politice și sociale ale României, pe care le evocă pe larg în jurnal, el
rămîne și în reclusiunea forțată, același comentator pasionat al evenimentelor
din România, menținînd, în turnul său de observație, o dublă perspectivă, aceea
de gazetar român, interesat de tot ce se petrece în țara sa, și aceea de evreu,
exclus acum din viața publică, apărîndu-și cu demnitate și mereu înnoite argumen-
te comunitatea etnică din care face parte.

Un episod, relatat pe larg în jurnal, reflectă extrem de sugestiv, atitudinea
politică a lui Brănișteanu și dezvaluie, totodată, un aspect înșolit și semnifica-
tiv al relațiilor dintre intelectuali evrei și români în această perioadă.

În primăvara anului 1944, prințul Barbu Știrbei este ales de cercurile politi-
ce românești pentru a purta tratativele secrete, la Cairo, cu puterile aliate,
în vederea semnării unui armistițiu și a ieșirii României din război.⁴¹

Puțin știu, ceea ce aflăm din jurnalul lui Brănișteanu, că B. Știrbei, vechi
prieten al gazetarului, s-a sfătuit mereu cu Brănișteanu, în toate pregătirile,
foarte secrete, dinaintea plecării, punîndu-l la curent cu consultările sale
politice și chiar cu întrevederea cu Ion Antonescu.

"De vreo cîteva luni am vînturat aceasta idee cu prințul Știrbei, de cite
ori venea să mă vadă și, în ultimul timp, venea tot mai des. Părerăsa lui era, ca
și a mea, că s-a apropiat momentul pentru ca să se întreprindă ceva pentru Româ-
nia. Erau de acord și asupra chestiunii ca menținerea la cîrmă a mareșalului
Antonescu, este o necesitate, că menajarea germanilor pentru a nu crea la noi
situația din Italia, este o altă. De asemenea am fost de acord că unieul om din

opozitie cu care ne putem prezenta demonstratiilor aliate, e Iuliu Maniu. Cunoastem principalele sale cusururi: ezitarea de a lua o hotărâre, neincrederea, banuiala, firesti prin educația lui catolică, dar și prin amara experiență pe care a făcut-o in politica internă a României Mari. Dar ne-am dat seama că e singurul om prezentabil și chiar dezirabil. Nu mai puțin eram de acord că orice acțiune salvatoare s-ar întreprinde, ea trebuie să fie sigură de toti factorii politici cu nume si calitate, in special de Dinu Brătianu, ca exponent al partidului liberal. Pe de alta parte, convingerea nea a fost, cum este, si am insistat asupra ei ori de cite ori am vorbit cu printul, că singurul om care ar trebui si ar putea cu sorti de succes sa ia contact cu aliații pentru a căuta o soluție onorabilă și profitabilă, imi pare a fi el: printul Știrbei. De cite ori am vorbit de aceasta el se refuza. Că are peste șaptezeci de ani, ca nu vrea să se nu poate să se despartă de familia sa, soția fiind foarte bolnavă, copiii singuri și foarte expuși. Eu reveneam mereu și la charge. Ii arătam că experiența lui, poziția lui socială, legăturile lui vechi din Anglia, faptul că vorbește perfect engleza, franceza și germana, averea lui care-l pune la adăpost de orice banuială, îl desemnează pentru o așa de nobila și patriotică, in acelasi timp delicată și discretă misiune. Inceput cu incetul, și văzind că pericolele amenință țara, a început să se impace cu ideea plecării și să-și pregătească familia, asupra căreia am căutat să influențez și eu (...). Mai răzina ca printul să obțină un mandat de la factorii cari i-am pomenit mai sus. Cu Maniu, lucrul era, in aparență, cel puțin mai ușor. De cind cu intrarea in război a țării, s-au stabilit relații destul de intime între dînsul, familia sa și Maniu. Acesta îi visita foarte des, mai tîrziu devenise chiar caspetele regulat la dejun in fiecare saptă. Lucrurile pluteau încă in vag, nu luaseră încă nici forma unui proiect, cind mă poseam cu ocazia și cu plăcerea vizitei printului, care imi povesti că s-a intilnit cu liberal Antonescu, la un dejun, cred, prișul ministru și omul de incredere, confidentul, priștenul mareșalului. Așadei avură prilejul unei

lungi converbiri politice la sfârșitul cărora primul-ministru conchise: "dat fiind că ne întâlnim în vedere, cred că ar fi necesar și bine ca D-ta, printule, să te întâlnești cu maresalul." Să și facut.

Prima ministru aranjă întâlnirea, care a avut loc după oțeva zile. În ziua următoare întâlnirii, printul mi-a istorisit în oțeva cuvinte modul cum a decurs. Printele politotei au fost schimbate, după care amindoi au luat loc. A urmat o tăcere carocum posibilă. "Te ascult" a spus maresalul. "Apoi eu nu am ce spune, am crezut că domnia ta m-ai chemat."

"Eu ? nu. Trebuie să fie o neînțelegere..." La care printul replică: "Atunci, pardon" - și porni să plece. Dar maresalul îl opri și de vreme ce tot venise porni conversația, care a durat două ore și jumătate. În vorba și de necesitatea de a se trimite un cu reprezentativ în străinătate. De aceasta se pare că întreținuse și Panu pe maresal, căci maresalul a spus ca concludie: "dacă-i vorba de aceasta, de ce nu te-ai duce d-ta, printule?" Astfel lucrul s-a hotărît. Și printul a plecat încotind fiind de fiica sa Elise (...). (6 martie 1944, p. 876-877)

Trinicul special român la tratative secrete cu marile puteri aflate în stare de război cu România, sfătuindu-se, pas cu pas, cu un gazetar evreu, unul din protagoniștii mult defăimate "prece din Sărinder" - iată încă unul din paradoxurile mentalității politicianului român la aceasta "cumpănă" a veacului XX.

Daca e îndreptățită observatia lui Brănișteanu că problema evreiască este de o importanță capitală în istoria politică a României moderne, ne poate adăuga că poziția intelectualității românești în raport cu antisemitismul este unul din elementele definitorii ale istoriei ideilor politice și a evoluției spiritului public românesc. Etapa 1940-1944 este numai o fază a lor - cea mai acută și mai dramatică.

luni convorbiri amabile la sfârșitul orelor petrecându-se pe o bancă "dat
fiind că ne întâlnim în curtea, unde ea are și obicei să ducă și "ca, potutale,
să te învățezi cu "nostrul," dar și domni.

Prințul ministrului a avut încrederea, care a avut loc după o vreme și în
sua umblătoare înțelegere, pentru ai-a înțeles în oareva oarecui acțiune sau
a doborât. Într-o vreme au fost schimbările, după care amândoi au luat loc,
A urmat o tăcere oarecui posibilă. "de amou" a spus mareșalul. "Apoi eu mi
am de spus, am crezut că de aici să s-a obosit."

"Da ? nu, trebuie să fie o neînțelegere..." la care prințul vorbește "Alina,
parcă " - și pornește să plece. Dar mareșalul îl oprește și de vreme ce tot vântul
pornește convorbirea, care a durat două ore și jumătate. Al vorba și de necesitatea
de a se crește un ce reprezentativ în administrație. În aceeași se pare că înțe-
țimne și domni pe mareșal, căci mareșalul a spus cu concluzia "dacă-i vorba
de aceasta, de ce nu te-ai duce de la prințul?" Alina însă s-a hotărât
și prințul a plecat însoțind-o până de pînă la Mica (1911) (o scrisoare 1911,
p. 376-377)

Criticul special vorbește la tratative secrete cu marele puteri aflate în
scara de război cu lumea, arătându-se, mai degrabă, cu un aer de așteptare, unul
din protagoniștii unei cărți "Primo din Săvârșit" - țară noastră unul din
personajele principalele politice române la aceeași "Cronica" a vremii
lui XI.

Dacă o interpretăm observarea lui Brătulescu că problema evreilor este
de o importanță capitală în istoria politicii a României moderne, se poate adăuga
că poziția intelectualității românești în raport cu antisemitismul este unul
din elementele definitorii ale istoriei ideilor politice și a evoluției culturii
publice românești. Tema totalitară este numai o fază a lor - cea mai acută
și mai dramatică.

1. "Universul", 31 dec. 1941; reprodus in Documents Concerning the Fate of Romanian Jews During the Holocaust. Selected and edited by Dr. Jean Ancel. The Beate Klarsfeld Foundation, 1985, vol.III, p.482.
2. "Poporul", 5 noiembrie 1942.
3. Adresa Ministerului Propagandei Nationale din 14 mai 1941; Arhiva Yad Vashem, 011/90.
4. Sericoatva prof. L. Labrousse către consulul general al României la Paris (1 febr. 1943), in Documente (J.Ancel), VII, p.198.
5. În exemplul memoriul lui W. Filderman către Ion Antonescu, 2 ian. 1941, in Documente (J.Ancel), II, p. 94-102.
6. Documente (J. Ancel), I, p.437
7. Vezi nota 1.
8. Document publicat în: I. Bercevidoi, O sută de ani de teatru evreiesc în România, București, 1982, p. 193-194.
9. A. Schwefelberg, Răspuns la ancheta Problema intelectualilor, in "Semnalul", nr 954, 24 iulie 1945, p.1-2.
10. I. Ludo, Suferințele scriitorului român, "Răspintia", I, 1944, nr 1.
11. Șerban Cioculescu, Răspuns la ancheta Problema intelectualilor, in "Semnalul", nr 952, 17 iunie 1945, p.1-2.
12. Carol Iancu, Ion Jiffa en Roumanie (1866-1913), Provence, 1978; Jean Ancel, Introduction, in Documente..., XI.
13. Despre doctrina națională și chestiunea evreiască la N. Iorga, vezi: William O. Oldson, The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae Iorga, New York, 1973, p.84-89.
14. "Mișcarea legionară a fost o mișcare a noii generații, cadrele ei erau formate din studenți sau intelectuali recent ieșiți de pe băncile universității. Când s-a pus problema guvernării, nicio mai natural decât să se facă apel în largă

măsură la acest tineret" (Horia Sima, Articole politice. 1950-1963, Col. "Omul nou", 1967, p.129).

Despre mișcarea legionară și influența ei, vezi: Lucretiu Pătrășcanu, Sub trei dictaturi, ed.IV, Bucuresti, 1946; M. Fătu, Ion Spălățelu, Garda de Fier, organizatie teroristă de tip fascist, Bucuresti, 1971; Eugen Weber, The Men of the Archangel, in International Fascism. 1920-1945, New York, 1966 ;

idem, Romania, in The European Right, Berkeley, 1966

Bela Vago, Romania, in The Shadow of the Swastika, London, 1975.

15. Alastair Hamilton, The Appeal of Fascism, London, 1971
16. Mihail Sebastian, Cum am devenit huligan, Bucuresti, 1935, p.83;
Mircea Eliade, Desmintire, "Limite" nr 9, aprilie 1971, p.1.
17. Eugen Weber, Romania..., p.535.
18. Th. Lavi, Aspecte paradoxale ale salvării unei părți a evreilor din România, "Poladot", nr 2, 1972; dr. Jean Ancel, Regimul antonescian și salvarea evreilor din Transilvania de sud (rezumat), "Anale de istorie", XXX, nr 6, 1984.
19. I.Al. Brătescu - Voinesti, Am văzut pe Maresal, in "Porunca Vremii", 5 martie 1943, reprodus in Documents (J. Ancel), IV, p.491-492.
20. Pentru perioada premergătoare anului 1940, vezi: T. Teodorescu - Braniste, Doctrina bîtei, Bucuresti, 1936.
21. Tr. Brăileanu, Problema elitelor in statul national legionar, conferință rezumată in "Universul", 11 ianuarie 1941.
22. O selectie amplă din aceste articole este publicată in Documents (J. Ancel), vol. II, p.159-165; vol.V, p.115-130.
23. Memorandum regarding certain developments in the situation of the Jews in Romania during 1941 (19 august 1941), in Documents (J. Ancel), vol.III, p.49-54.
24. "Curentul", 26 noiembrie 1941.
25. Am văzut pe Maresal, "Porunca Vremii", 5 martie 1943; reprodus in Documents (J. Ancel), IV, p.491-492.

26. Scrisoare deschisă Domnului Conte Gabor Kennedy, "Porunca Vremii", 6 martie 1943; reprodus în Documents (J. Ancel), IV, p. 494-495.
27. Nordul în Mediterana, "Sfarma Piatră", nr. 182, 9 iunie 1941.
28. Scrisoare apărută în "Universul", 3 noiembrie 1941.
29. A se vedea, de pildă, antologiile: Intelectuali antifascisti în publicistica românească (publ. Titu Georgescu), București, 1967, "Cuvântul liber" (publ. Ion Ardeleanu), București, 1982, precum și volumele: Florea Nedelcu, Viata politica din România în preajma instaurării dictaturii regale, Cluj, 1973; Stelian Neagoe, Viata universitară clujeană interbelică, I-II, Cluj - Napoca 1980; Livia Dandara, România în vîltoarea anului 1939, București, 1985, ș.a.
30. George Ivașcu, Antoaneta Tănăsescu, Cumpăna cuvîntului 1939-1945, București, 1977.
31. A. Simion, Preliminarii politico - diplomatice ale insurecției române din august 1944, Cluj - Napoca, 1979.
32. Pe marginea prăpastiei, București, 1942, vol. I, p. 29.
33. A. Simion, op. cit., cap. Intelectualitatea, p. 103-114.
34. Audiență la Führer-ul cancelar a d-lui Profesor Mihai Antonescu..., 27 noiembrie 1941, în Documents (J. Ancel), IX, p. 281.
35. Avertismentul Direcției Generale a Teatrelor, semnată de Liviu Rebreanu, în "Timpul", 2 ianuarie 1942.
36. Scrisoarea lui Ury Benador către W. Filderman, 8 aprilie 1941, în Documents (J. Ancel), vol. VIII, p. 383-396.
37. Decizia Ministerului Educației Naționale din 1 sept. 1940, publicată în: Valeriu Manga, De vorbă cu Iorgu Iordan, București, 1982, p. 322-323.
38. I. Bălu, G. Călinescu - Bibliografie, București, 1975, p. 482-493.
39. M. Sebastian, Jurnal. 1935-1944, ms. (colecție particulară); Emil Dorian, The Quality of Witness, ed. Marguerite Dorian, Philadelphia, 1982; B. Brănișteanu, Jurnal. 1943-1944, ms., Arhiva Yad Vashem, O-11/77.

40. Pentru B. Brănișteanu, vezi: Al. Mirodan, Dictionar neconventional al
scrizilor ezec de limbă română, în "Revista mea", nr 1087-1088/1984.
41. A. Birtou, Prolegomene..., p. 353, 359-364.